Németh Zsolt

KÜLÖNLEGES TÉRRENDEZÉSŰ ÁRPÁD-KORI KISTEMPLOMAINKRÓL

Az *Ars Naturæ* legutóbbi száma magyar fordításban adta közre Jean Hani egy 1995-ös írását a templom szakralitásának mibenlétéről és a formájuk tükrözte világlátásról. E tanulmányban a francia vallástudós által megfogalmazott térrendezési elveket vetem össze egyes Árpád-kori kistemplomok építészeti megoldásaival a Kárpát-medencében, amelyek speciális elemei lehetőséget teremtenek arra, hogy bepillantást nyerjünk a kor embere világlátásának egyedi aspektusaiba.

A szakrális térrendezés elvei

„Minden szakrális épület kozmikus, ami azt jelenti, hogy a világ leképezésére készült. (…) A mennyei Jeruzsálem négyzet alakja (…) közvetlen megfelelésben áll a templomépítészet igazi princípiumával. Valójában minden szakrális épület »a kör négyszögesítésére« avagy a kör négyzetté alakítására megy vissza. Az épület alapozása a keleteléssel kezdődik, amely bizonyos szempontból már egy rítus, mivel kapcsolatot létesít a kozmikus és földi, vagy inkább isteni és emberi rendek között." (Hani 193. o.)

„A kör és a négyzet primordiális [őseredeti – N. Zs.] *szimbólumok. Legmagasabb szinten, a metafizikai rendben az isteni tökéletességet fejezik ki, annak két aspektusában: a kör vagy a gömb – a pontok, amelyek egyenlő távolságra helyezkednek el a kezdet és vég nélküli középponttól – Isten határtalan egységét, Végtelenségét, Tökéletességét jelentik, míg a négyzet vagy a kocka – minden szilárd alap formája – Isten Változhatatlanságának, Örökkévalóságának képe. Alacsonyabb szinten, a kozmológiai rendben e két szimbólum a teremtett Természet teljességét valóságos létében és dinamizmusában öleli fel: a kör az ég formája, még sajátosabban az ég tevékenysége, az isteni Tevékenység eszköze, amely az életet szabályozza a földön, amely négyzetként jelenik meg, mivel az emberhez viszonyítva bizonyos értelemben »mozdulatlan«, passzív, és az ég tevékenységének »felajánlott«."* (Uő. 194. o.)

János *Jelenések*ben (21,16) az égből alászálló Mennyei Jeruzsálem négyszögű területen épült, azaz számunkra a Földön négyzet alakban mutatkozik meg.

„Valójában a szakrális építészet alapja a kör négyzethez vagy a gömb kockához való viszonyában áll, amiből kiindulva az egész épületet kigondolják és megvalósítják. Csakugyan, ha a vertikális felé elhagyjuk az eddig bennünket foglalkoztató horizontális síkot, s ugyanakkor a síkfelületről áttérünk a háromdimenziós geometriára, felfedezzük, hogy az egész épület a kupola és a kocka alapvető mintájához vezet vissza. A »kupola« vagy boltozat a hajó »kockája« felett emelkedik, amiként a fizikai ég a föld felett »helyezkedik el« (…). Horizontális síkon a kupola és a boltozat szferikus és mennyei eleme az apszis félkörében tükröződik, amely a földön a leginkább »mennyei« hely". (Hani 195–196. o.)[1]

A francia vallástudós által ecsetelt archetípust követik a zoroasztriánus tűztemplomok

Iránban (lásd Gaube), és ez a korai középkor és a román kor uralkodó templomformája Európában. A befogadóképesség növelése érdekében a négyzetből rendszerint téglalappá nyújtott hajóhoz félkör- vagy patkóíves záródású szentély csatlakozik, melyet negyedgömb kupola boltoz. Az alapelvtől nem minősül eltérésnek, ha a bazilikális épületek minden hajójának keleti vége apszissal záródik. Nagyobb templomoknál, ahol kereszthajót is kialakítanak, a hajók közös szakasza fölé szinte mindig kupola kerül. Az archetipikus templomformához a bizánci rítusú területek építészete ragaszkodott a legerősebben, beleértve a Kaukázus vidékét.

Az isteni tökéletességet annak két aspektusában kifejező kör és a négyzet a keresztény templom felszentelésekor is szerephez jut. Ennek során körökbe írt egyenlő szárú kereszteket festenek a falra – ezek a szentelési keresztek.

Az archetipikus templomforma alól azonban a középkori Európában is ismertek kivételek. Az egyik a négy- vagy sokszögű szentélyzáródású alaprajz. Az utóbbi a gótika idején vált gyakorivá: az egyre nagyobb átmérőjű szentély egyre magasabb falai a sokszög csúcspontjainál már külső támasztást igényeltek. Ugyanakkor a korábbi négyszögletes szentélyforma sokszögesül, azaz közelít a kör felé. 1100 körül emelt burgund és gall katedrálisok sora záródik a tizennyolcszög kilenc oldalával (például Toulouse: Saint Sernin, Clermont-Ferrand: Notre-Dame-du-Port). A négyszögzáródású változat terjedésének az adott hatalmas lendületet a 12. századtól, hogy a ciszterci rend kizárólagosan ezt a szentélyformát alkalmazta, ám az első ilyen épületek jóval korábbiak. Ez az alaprajz, bár építészetileg hangsúlyozottan elkülöníti a szentélyt a hajótól, kétségtelenül a szögletes tereket használó ókeresztény templomépítészetből is merít. A kerek forma hiányzik.

KÖRTEMPLOMOK

Sokkal erőteljesebb az eltérés az ősmintától a körtemplomok esetében, amelyekből Európában a Kárpát-medencében állt a legtöbb, így fokozott figyelmet kell szentelnünk nekik. Az eltérés az Hani által leírt „tökéletes" templomtól itt a kerek, az isteni felé van.

Az Árpád-kori rotundák kapcsán ellentmondások sorával találkozunk. A forma egyrészt nem szolgálja a római vagy a bizánci rítusú szertartást, amelyek egy építészetileg is elkülönített, a hívek elől elzárt térrész felé kívánják irányítani a szentmise résztvevőinek figyelmét (Németh 2013, 19–20. o.), ahol a látható illetve láthatatlan történések ténylegesen zajlanak. Ennek ellenére, ha szerény számban is, de mindkét rítushoz tartozó területen találunk körtemplomokat. Ilyen épületek emelése a 13. század végével megszűnik a Kárpát-medencében, valamiért időszerűtlenné válnak. Ha viszont visszafelé indulunk el az időben, akkor a rotundák egyre növekvő arányát találjuk a hosszházas templomokéhoz képest. (Gyurkó 27. o., Németh 2013, 16. o.)

„(…) a rotundák készítői nemcsak a fejük fölött idézték meg az eget kupola formájában, hanem kerek falakkal vették körül magukat. Az épület középpontja sokkal hangsúlyosabb, mint egy hosszházas templom belsejében".

Körtemplom úgy is kialakítható, hogy apszis készül hozzá. Többjük „hajójában" azonban

[1] [Az előző oldalhoz] Nemcsak tradicionalista gondolkodók, hanem fővonalbeli művészettörténészek között is vannak olyanok, akik értik a templomok spirituális szerepét. *„Az ókeresztény baptisztérium transzcendens térként működik, amely kapcsolatteremtést tesz lehetővé a mennyei birodalom és a [keresztelésért] folyamodó egyén között".* (Temple 10. o.)

nem a mise celebrálásának vélelmezett helyszíne, az apszis felé tekintő falfülkék is vannak (például Bagod-Vitenyédszentpál, Bény, Kallósd, Nagytótlak, Szalonna). Egyértelmű, hogy nem minden rotundában az apszis volt a legfontosabb tér. Ennek egyik példája a környei templom, amelynek „hajója" közepén nagyméretű „oltárépítményt" találunk. (Németh 2013, 46. o.) Bár a Kárpát-medencében az egyapszisos rotundák a leggyakoribbak (a 8-as számra emlékeztető forma), legalább két tucat osztatlan egyterű körtemplom is állt. (Szilágyi 155. o.) Ezek esetében az elvárt római vagy bizánci templomformától olyan mérvű az eltérés, hogy építészetileg elkülönített hajóról és szentélyről sem beszélhetünk. Mivel ezek szakrális helyek voltak, *az egész osztatlan egyterű rotundát kell szentélynek tekintenünk, amelyhez nem tartozik hajó.*

„A körárokrendszerek határolta, tető nélküli szakrális tér az ember Istentől való elválasztatlanságának a kifejezője."

Vajon milyen szertartások zajlottak bennük? Felmerült, hogy keresztelőkápolnák voltak, ám az egyházjog keresztelést csak plébániáknak vagy magasabb jogállású templomoknak engedélyezett. Az egyes magyar régészek által kitalált keresztelőkápolna fogalma kánonjogi nonszensz. Kiötlői azt is elfelejtik, hogy a római egyház a 10. században már nem alkalmazott bemerítéses keresztelést, tehát nem volt szükség annak helyt adó, különálló épületre. Ennek fényében magától értetődő, hogy a kárpát-medencei osztatlan egyterű rotundák közül egynek az esetében sem találtak a közepén hajdani keresztelőmedence meglétére utaló régészeti nyomokat, már csak azért sem, mert azok tipikus alaprajza a szabályos nyolcszög. Egy körtemplom csak akkor lehetett keresztelésre szolgáló kápolna, ha volt mellette plébánia. A fentiek kikényszerítik annak a következtetésnek a levonását, hogy az osztatlan egyterű kis rotundákban nem római vagy bizánci liturgiájú szertartások zajlottak, legalábbis nem olyanok, amilyenek plébániatemplomokban vagy püspöki bazilikákban.

A *hanem milyen?* kérdésre nem könnyű a válasz. Amennyiben Hani megközelítéséhez nyúlunk vissza, akkor a körtemplomok építői a határtalan egységre és Tökéletességre helyezték a hangsúlyt. A kerek forma ugyanakkor szükségszerűen megidézi még a ciklikusságot. Az égitestek mozgása periodikus, s mivel égiek, tökéletesek. Kátay Mihály a rotundáknak az égi ciklusokra való irányultságát érezhette meg, amikor naptemplomoknak mondta őket. (Kátay 3. o.)

Véleményével nem áll egyedül: *„Az ókor és a középkor embere számára az idő felosztása elválaszthatatlanul összekapcsolódott a tér felosztásával, miként ez valójában van: mert az idő alapmértéke továbbra is az égitestek mozgása maradt, melyek kizárólag ama mozdíthatatlan irányvonalakon mérhetők, melyek a nappálya pólusain* [pontosabban: kiegyenlítettségi – N. Zs.] *és fordulópontjain haladnak keresztül."* (Burckhardt 2001, 14. o.)

Másrészt a rotundák készítői nemcsak a fejük fölött idézték meg az eget kupola formájában, hanem kerek falakkal vették körül magukat. Az épület középpontja sokkal hangsúlyosabb, mint egy hosszházas templom belsejében, és az ott tartózkodók figyelmét odairányítja akkor is, ha apszis csatlakozik hozzá. A középpont pedig a Föld köldöke, a világ közepe.

A körtemplomoknak több ezer éves elődeik vannak: a kőkörök, illetve a paliszádokkal és árkokkal elhatárolt újkőkori (neolitikus) építmények (körárokrendszerek, rondellák, német szakszóval *Kreisgrabenanlage*k). Az első ilyen építményeket a Kárpát-medencében emelték közel hétezer (!) éve (például Sormás-Török-földek, Sé-Malomi-dűlő), és azok elkezdtek északnyugati irányban terjedni. (Pásztor – P. Bar-

na – Zotti 1319. o.) Létrehozásuk több tucat ember hosszadalmas munkáját igényelte, és e vitathatatlanul szakrális terek kialakításában részt vevők kiestek a mindennapok létfenntartást szolgáló tevékenységeiből. A faluközösségek azonban vállalták ezt, s erre nyilván nyomós spirituális okuk volt. Feltűnő, hogy alkotói milyen következetességgel határolták el az általuk kialakított szent területet a profántól: a föld színe alatt az árok látja el ezt a feladatot, fölötte pedig a paliszádok köre. Az újkőkor embere még pontosan tudta, hogy szüksége van szent térre, ami kerek volt, azaz az oda belépők nagyon tudatosan alávetették magukat *„az ég tevékenységének”*, a kupoláját pedig a mennybolt képezte. Az építmények kapui csillagászati tájolásúak voltak (lásd Pásztor), s az égitestek periodikus mozgásán keresztül kapcsolódott az ember a mindenség ciklusaihoz.

A körárokrendszerek határolta, tető nélküli szakrális tér az ember Istentől való elválasztatlanságának a kifejezője. Nem idézte meg semmi a mennyboltot, az a maga valóságában borult a szertartás résztvevőinek feje fölé. A neolitikum emberében még föl sem merült, hogy a világot isteni rendező erő és működtetés nélkülinek képzelje el.

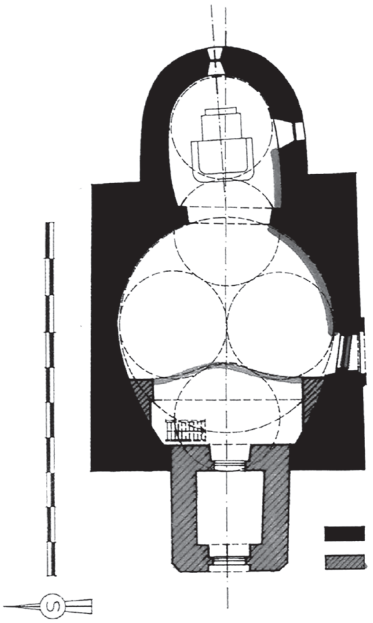
Bár a középkorban „a civilizáció magasabb fejlettségi fokán álló” – értsd a Teremtés forrásától jobban elszakadt – emberek éltek, a Tökéletességtől való el nem választottság létérzése még csorbítatlanul ott élt sokukban. Ők körtemplomokat (is) emeltek, azonban már fedett térben keresték a kapcsolatot a Mindenséggel: a mennyboltot kupola helyettesítette, azon gyakran látványszerűen megidézve a csillagos eget. Ennek legismertebb példái Ravennában találhatók: Galla Placidia császárnő mauzóleumában, illetve az érseki palota kápolnájában.

Itt világlik ki a letelepedett középkori illetve az újkőkori ember világlátása közötti különbség. Míg az előbbiben a hosszházas templom fejezi ki az Istenhez vezető utat,[2] addig az utóbbiak számára nincs út, mert elválasztottság sincs. Ez a szemlélet köszön vissza a számukra ismert legrégebbi „filozófiai rendszerből”, a Védákból is. A hosszházas – sőt egyre hosszabb házas (gótika!) – templomokat építő középkori ember ezzel az épületformával az Istentől való elszakadottságát és visszakapcsolódási *(religio)* kísérletét ismeri el: keresi az utat. A hajó négyszögletes formája a Változhatatlanság minőségét hordozza, de ebben az ember már szükségszerűen bukásra van ítélve, hiszen az Istenhez kapcsolódottság/kötöttség mellett az Élet legalapvetőbb jellemzője a változás. Ugyanekkor a körtemplomok azt igazolják, hogy éltek olyan emberek is az Árpád-korban – örömünkre a legtöbben a Kárpát-medencében –, akik még tudatában voltak annak, hogy egységben vannak Istennel.

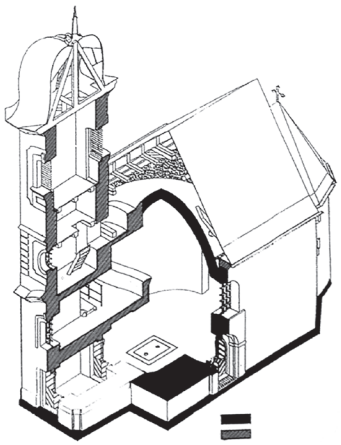
„A Tökéletességet jelképező kerek alaprajzi formák csak a kiemelt szakralitású téregységeknél: a szentélyeknél, illetve az oltár fölötti kupolában jelennek meg (…), mintegy nyomatékosítva, hogy azok csupán beavatás nyomán érhetők el.”

[2] *„A gótikus katedrálisok alaprajzaiból világosan kitűnik a szándék, hogy a ragyogó baldachinok* [értsd a terek különféle boltozása (N. Zs.)] *által teremtett tér egy középpont körül rendeződjék. Ez sohasem sikerülhetett teljesen, mivel a tér liturgiai középpontja nem lehet azonos a geometriai középponttal, minek következtében a templom mindig is megőriz valamit az oltárhoz vezető »út« jellegéből”.* (Burckhardt 2001, 141. o.). A hosszházas templom az oltárhoz – Istennek az épületbeli trónusához – vezető út Titus Burckhardt értelmezésében. (Uő. 17. o. Krautheimer 25. o.) A liturgiai tér középpontja természetesen azonos lehet a geometriaival, csak nem római vagy ortodox szertartásrendű hosszházas templom esetén.

A kerek alaprajzú szakrális terekben is találunk azonban négyszögletes alakzatokat: oltárokat (a lehető legtágabb értelemben véve). A keresztény szertartás világossá teszi, hogy miért kell négyszögletesnek lenniük: az ostya – az anyag – átváltoztatása, átlelkesítése történik meg rajta-fölötte a kerek kehelyben. A művelet emelést igényel testi-lelki-szellemi szinten, s az Úrfelmutatás során éppen ez történik meg fizikai szinten, a többi láthatatlan.[3] Meglátásom szerint lényegét tekintve hasonló mágikus műveleteket végzett a kereszténység előtti idők papja is, mert ugyan mi más célt szolgált volna egy „pogány" szertartás, mint az ég és a föld összekötését, a metafizikai előhívását?

A templom alaprajza

A templom axonometrikus metszete

eredeti román kori rotunda

gótikus portálé

barokk hozzáépítés a 18. században

középkori falfestmények

1. A dejtei rotunda alaprajza, kiszerkesztése' és axonometrikus metszete' (Šimončič – Bašo 17. o. nyomán)

A keresztény templomok alaprajzi mintáit római kori *világi* épületekben ismerhetjük föl. (Krautheimer 20. o.) Az egyhajós templom az *aula regiá*ból, a bazilikák a hasonló nevű kereskedőterekből, a háromkaréjos (triconchás) szentélyű templom pedig a *tricliniu*mokból, császári vagy főúri paloták reprezentatív ebédlőtermeiből eredeztethető. Ezek mind a gondolkodásmódjukban fokozatosan megmerevedő, *letelepedett* civilizációk épületformái, ahogy például az egyiptomi és a közép-amerikai piramisok vagy a folyamközi zikkuratok is – a négyszögletes formák alkalmazása köti össze őket. A körtemplomok, ahogy az újkőkori körárokrendszerek és Stonehenge, *nomád* (tágabban: le nem telepedett) vagy még a nomád idők szellemi örökségét erősen őrző kultúrák építményei. Ezért lengi körül őket a pogányság aurája és merül föl analógiájuk a naptemplomokkal. A különbség okait a fentebb leírtak megvilágítják. Kivételek természetesen sorolhatóak, de a tendencia vitathatatlan. Róma és Bizánc nagyméretű kerek építményeinek már

[3] Amikor ismerősöm megkérdezett egy ortodox papot, hogy miért zajlik az átváltoztatás az ő liturgiájukban a hívek számára láthatatlanul, a találó válasz így hangzott: „Miért, mit szeretne látni?"

nincs köze nomádok sátraihoz vagy napszentélyeihez. A körtemplomépítési kedv elapadásának szellemi okát az Árpád-kor végére a *nomádság* mint szellemi attitűd és életvitel visszaszorulásában jelölhetjük meg.[4]

Számos olyan félköríves szentélyzáródású hosszházas templom említhető a Kárpát-medencében, amelynek szentélye nem eredeti szerepében van: egy rotunda nyugati felének lebontásával és hajó hozzáillesztésével készült. A fizikai szintű ok az épületnek a római rítus számára történő átalakítása, a szellemi pedig a *letelepedett* életmód térnyerése. Tekintve, hogy sok szempontból éppen a nomádok a legkonzervatívabb emberek (Burckhardt 2017, 6. o.), az ilyen átalakítások a tradíció leértékelődésének, alászállásának jelei lehetnek.

Megérdemel egy rövid kitekintést, hogy hol találunk még Európában nagyobb számban az itthoniakkal összevethető méretű és hasonló korú körtemplomokat. A válasz aligha meglepő módon az, hogy a Kárpát-medence peremterületén. A közvetlenül határos Morva-medencében öt ismert. Ezek az épületek „nagymorva" besorolást és 9–10. század elejei keltezést kaptak a szláv régészettől.

A „nagymorvák" hovatartozását különböző tudományterületek adatainak előítéletek nélküli egybevetésével a közelmúltban tisztáztam (Németh 2017, 22. o.): ők embertanilag vaskori, illetve az I. évezred első felében élt pontuszi szkíták kései leszármazottai (Fóthi 47. o.), nem szlávok. Anyagi kultúrájuk az avarokéval mutat jelentős egyezést. (Bálint 997. o.) A nomádsághoz fűződő kapcsolatuk egyértelmű.

Körtemplomokat találunk cseh területen is, egyedül Prágában négyet. Meglepő, hogy a történelmi tudásunk (?) szerint már a 9. századtól erős germán–frank befolyás alatt álló térségben miért emeltek rotundákat, holott „mentoraik" nem építettek ilyeneket.

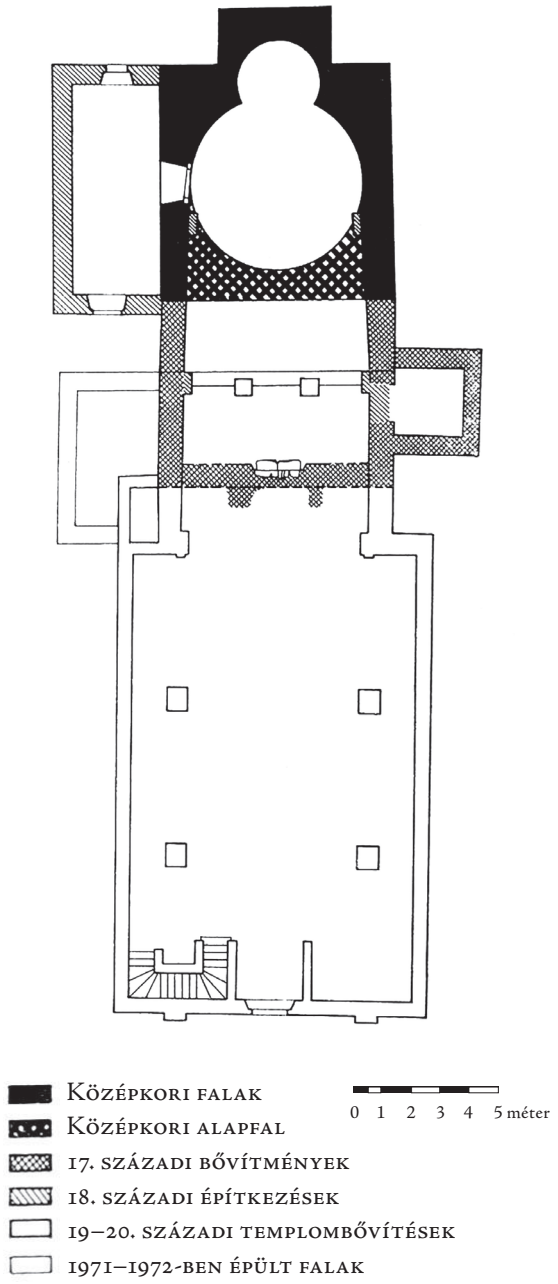
Körtemplomok álltak a mai Lengyelország területén is, nagyobb részük Kis-Lengyelországban, azaz szintén a Kárpát-medencével határos vidéken. Pontos építési idejük általában ismeretlen, de a Piastok központjaiban emelték őket. Ennek következtében késő 10–11. századi keltezést kaptak. A rotundaépítő kedv az Árpád-kor második felére Lengyelországban is elapadt, gondolatmenetünk értelmében a *letelepedettség* mint fizikai és szellemi létforma térnyerése következtében.

Néhány körtemplomot találunk Lombardiában is (Brescia, Lenno, Mantova, Vigolo Marchese), az utóbbit egy bencés monostor közvetlen közelében. Érdekes, hogy a rotundák elterjedése uralmi területeket lép át, tehát egyértelműen nem a világi hatalom befolyása áll mögötte. Hiányoznak az ortodoxia területeiről a Balkánon, csak néhány császári alapítású épület tartozik a körükbe. (Szilágyi 67. és 147. o.)

Négyszögletes épületbe rejtett rotundák

A Kárpát-medencében két olyan épület is áll, amelyik kívülről hosszházas templomnak tűnik, ám a belseje rotundát rejt. (Németh 2017, 62. o.) Dejte (Dechtice, Szlovákia) Mindenszentek tiszteletére emelt temploma van az eredetihez közelebbi állapotban. Kívülről téglalap alaprajzú hajójához enyhén patkóíves záródású szentély csatlakozik. Az alaprajz *(1. ábra)* azonban felfedi, hogy a „hajó" belül kerek. A kiszerkesztés aláhúzza az épület „kerek" tervezését.

[4] A témáról lásd Horváth Róbert és Baranyi Tibor Imre hozzászólásait *A Föld ára* című filmben (amely a Kvintesszencia Kiadónál hamarosan elérhető lesz), illetve az utóbbi szerző hivatkozott írását.

2. A hidegségi Szent András-templom alaprajza (Bodor 234. o. nyomán)

A többszörös átalakításon átesett hidegségi templom jelenlegi szentélye eredetileg szintén négyszögletes alaprajzú épületbe rejtett rotunda volt *(2. ábra)*. Még az apszis patkóívességét is eltüntették a külső szemlélők elől az építők: ott is szögletesen záródó falszakaszokat látunk. Fölötte a torony kései, ám az apszis elrejtése eredeti. Bián egy osztatlan egyterű, négyszögletes épületbe foglalt körtemplom alapjai kerültek elő. (Tettamanti 180. o.) Ez a forma sem ismert máshonnan a Kárpát-medencében.

A kerek formák kívülről történő elrejtését az ortodox templomépítészet alkalmazta, beleértve a Kaukázus vidékét. Az utóbbival való kapcsolat a fentieken kívül néhány más magyarországi templom esetében (Szekszárd, Feldebrő, Tarnaszentmária) is egyértelmű. Az Hani-féle értelmezést alkalmazva rájuk, az ortodox templom a Változhatatlanság minőségére helyezi a hangsúlyt, ami összhangban van a hagyományokhoz való erős ragaszkodásukkal. A Tökéletességet jelképező kerek alaprajzi formák csak a kiemelt szakralitású téregységeknél: a szentélyeknél, illetve az oltár fölötti kupolában jelennek meg náluk, mintegy nyomatékosítva, hogy azok kizárólag beavatás révén érhetők el.

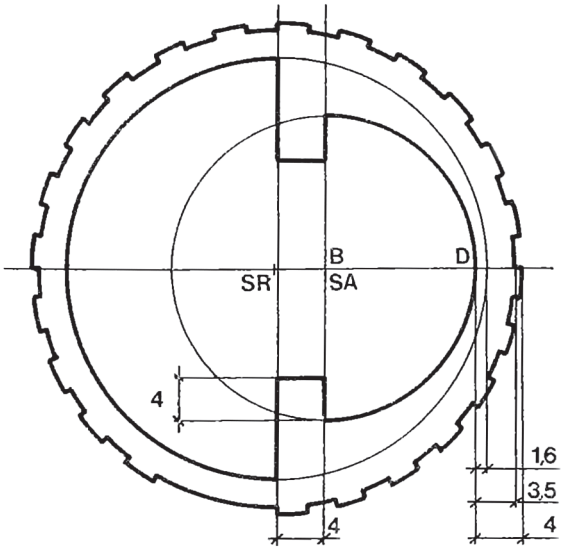
A négyszögletes falak mögé rejtett rotundák több mindenről tanúskodnak. A dejtei és a hidegségi esetében egyrészt kétségtelenül igazodás ismerhető fel a római rítusú szertartásrend térrendezési igényeihez, ami, tekintettel arra, hogy 12. századi épületekről van szó, *már* természetesnek tekinthető. A biai körtemplom esetében ez nem jelenik meg. Ugyanakkor a Változhatatlanság formája rejti-őrzi az isteni Tökéletességet kifejezőét. Teszi ezt abban a korban, amikor már az eredeti keresztény hagyománytól való elfordulás is haladott állapotba került. Fentebb szó esett a kerek építmények és a nomádság kapcsolatáról. E három templom építtetőiben *még* elevenen él a hajdani nomád létforma közeli Istenkapcsolata, és azt változ(hat)atlanul szeretnék megtartani. Ezért öleli körül e három rotundát a Változhatatlanság minőségét jelképező négyszögletes fal.

GÖMBTEMPLOM

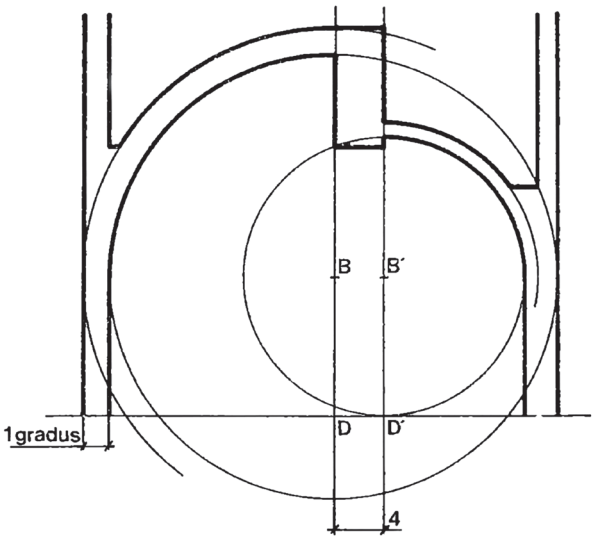
Árpád-kori templomépítészetünk egyik legkülönlegesebb alkotása a süvétei (Šivetice, Szlovákia) rotunda *(3. ábra)*. Kívülről osztatlan egyterű körtemplomnak mutatkozik, az alaprajzán azonban jól látható, hogy a belső térben diadalívvel elválasztott „hajót" és szentélyt alakítottak ki. Az épület tehát funkcionálisan hosszházas templom *is*, ami 13. századi készülési idejét tekintve igazodás a kor elvárásaihoz. A keresztmetszeti rajz *(4. ábra)* azonban fölfedi, hogy belül a függőleges fal magassága a „hajóban" csupán fele a fölé boruló kupoláénak, azaz a terébe lépő lényegében egy félgömb belsejébe jut. A kiszerkesztés is világosan mutatja, hogy a tervező gömbökkel álmodta meg az épületet, tehát az isteni Tökéletességhez a lehető legközelebb kívánta hozni.

Mivel a 13. századi építési idő biztosnak tűnik, válaszra vár az a kérdés, hogy a kegyúr – minden valószínűség szerint a Zách nemzetség valamelyik tagja, talán éppen Jób (majdani vagy hivatalban lévő) pécsi püspök – miért rotundát emeltetett, ami már „időszerűtlen" forma volt az Árpád-kor végén. Meg kell állapítanunk, hogy a tervező virtuóz módon oldotta meg a problémát, amivel a középkori körtemplomok kapcsán szembesülünk: a kerek alaprajz nem szolgálja a római rítusú szertartások térrendezési igényét. Süvétén azt látjuk, hogy annak minden formai követelményét teljesíti: a szentély keskenyebb és alacsonyabb, mint a hajó, tehát építészetileg jelzetten más minőségű tér, mint az utóbbi, s a kettőt kiugratott, erőteljesen hangsúlyozott diadalív választja el. A figyelem a szertartások során a szentélybeli történésekre tud irányulni, az alapkör középpontja látszólag elvesztette a rotundák esetében megszokott kiemelkedő szerepét.

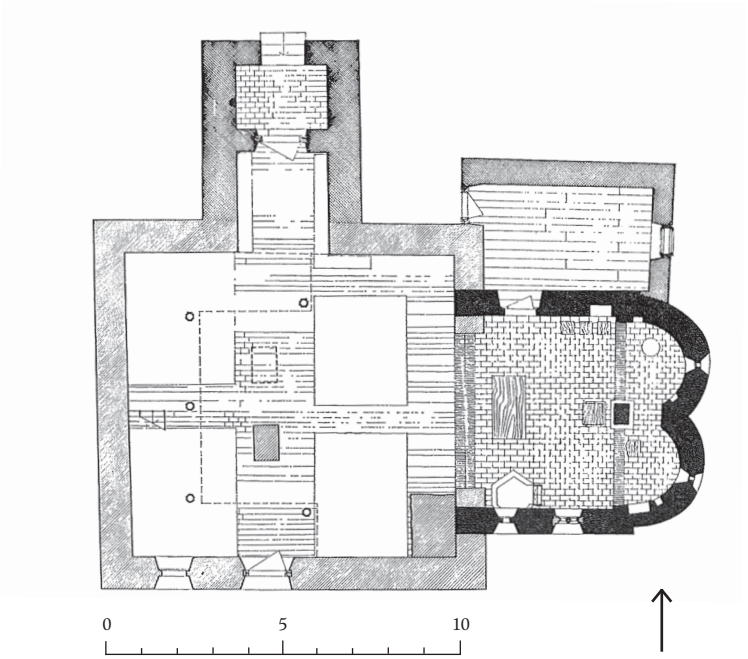
Természetesen nem mehetünk el amellett, hogy a befoglaló forma – úgy az egész épületé, mint a hajóé és a szentélyé – kerek. Érdekes kö-

3. A süvétei Antiochiai Szent Margit-rotunda horizontális kiszerkesztése. Togner nyomán (A méretek római lábban [29,6 cm] értendők)

4. A süvétei Antiochiai Szent Margit-rotunda vertikális kiszerkesztése. Togner nyomán (A méretek római lábban [29,6 cm] értendők)

*5. A tornaszentandrási templom alaprajza. A tömör fekete színű vonalak mutatják az Árpád-kori templom alaprajzát (*Valter *113. o. nyomán)*

vetkeztetéseket vonhatunk le, ha megkeressük a kegyúr helyét a templomban a mise alatt. Az Árpád-korban a hajó keleti végében, a szentély közelében volt. Ha megvizsgáljuk a kiszerkesztésen, hogy mi van ott, rájövünk: az alapító úgy tervezt(ett)e a körtemplomot, hogy a szertartások során ő tartózkodhasson a középpont közvetlen közelében! Jean Hani írásunk elején idézett sorait szem előtt tartva úgy értelmezhetjük ezt, hogy a kegyúr magát helyezte a világ leképeződésének középpontjába, az ég tevékenységének felajánlva magát. A térrendezés finom elemzése tehát felfedi, hogy végső soron nomádként kívánt kapcsolódni Istenhez.

IKERSZENTÉLYES TEMPLOM

Észak-Borsodban, Tornaszentandráson áll Magyarország egyetlen ikerszentélyes Árpád-kori temploma. Bár később hozzáépítések történtek, az épület eredetihez közeli állapotában a mai napig áll és a jelenlegi templom szentélyeként működik *(5. ábra)*. Ikerszentélyes templomokat szép számmal emeltek Európában: főként Itáliában és peremvidékein. Többségüket a régészet a 7–9. századra keltezi, paradox módon arra a korra, amelyről a legkevesebbet *tudjuk* az elmúlt két évezredben, s amelynek írott illetve régészeti hagyatéka – az utóbbi hiánya miatt – nehezen hozható összhangba. Ha a datálási bizonytalanságokat félre is tesszük, ott marad a fő kérdés: miért keletkeztek ilyen alaprajzú templomok?

Vannak közöttük közel tengelyszimmetrikusak, de olyanok is, amelyeknél az egyik szentély jóval nagyobb a másiknál (lásd Ghigonetto). Kisebb csoportjuk egyszentélyesből alakult ikerszentélyessé. Legtöbbjüket legkésőbb a II. évezred elején lebontották vagy teljesen átalakították. Jó néhányuk esetében igazolható, hogy olyan helyen álltak, amelynek közelében bányászat és fémfeldolgozás folyt, s ez a tornaszentandrási templomra is igaz.

Az építészettörténet kettős patrocíniumokkal próbálja – meglehetősen primitív módon – megokolni a formát. Legalább a megfelelő, spirituális szinten kísérli meg az értelmezést

Silvana Ghigonetto, bár több okból az övé is vitatható. Az olasz régész amellett érvel, hogy ezek az ikerszentélyes templomok az ezer éven keresztül – a 451-es, teológiai szakadást hozó kalcedóni zsinattól az 1439-es firenzei zsinatig, ahol a római katolikus egyház lezárta a teológiai vitát a kivált egyházakkal – együttlétező különböző krisztológiai magyarázatok együttélésének tanúbizonyságai. (Ghigonetto 166. o.) Szerinte ezeket az épületeket éppen Krisztus egyféle vagy kétféle természetéről szóló ádáz teológiai vita korszakában emelték, s annak eldőltével nagy részüket lerombolták vagy átalakították a nyugat-európai kultúrkörben.

A tornaszentandrási templom ikerszentélyének értelmezéséhez én abból indulok ki, hogy vasfeldolgozással foglalkozó területen emelték. Ebben az is megerősít, hogy legközelebbi alaprajzi analógiája, a hosszúságánál szintén kissé szélesebb hajójú solnhofeni első templomot (Milojčić 141. o.) is ilyen vidéken találjuk. *„Jól ismert, hogy a skandináv világban a fémművességet – különösen a kovácsmesterséget és az aranyművességet – nemcsak hasznossága miatt űzték, hanem szakrális tartalommal bírt, bár ez nem jelentett magas társadalmi státuszt a művelőinek. E mögött az a hit állt, hogy akik megváltoztatják a fémeket, ami chtonikus jellegű művelet, azoknak sötét erőket kell alkalmazniuk”.* (Bogucki 100. o.) Bartha Antal is utal a fémművesség *„titokzatosnak, misztikusnak tartott voltára”* a keleti szláv területeken. (Bartha 321. o.) Nováki Gyula hangsúlyozza, hogy *„olvasztótelepeink többsége lakatlan területen található, ami alól alig van kivétel”,* illetve hogy a felhagyott műhelygödröket szinte mindenhol feltöltötték, „eltüntették” a mágikus tevékenység nyomait. (Heckenast és mtsai 64. és 80. o.) A fémművesség mágikus aurája még a kelták idejéből eredhet, akik e mesterség kiemelkedő művelői voltak.

Ebben a hitvilágban a fémek „mágikus” átalakítóinak nyilvánvalóan szükségük volt arra, hogy tevékenységük során az égieket és az alsóvilágot egyaránt tiszteljék, s velük való kapcsolatukat egészséges egyensúlyban tartsák. E műveletnek lehetett színtere az ikerszentélyes templom, ahol az egyik – valószínűleg az északi – szentélyben az alsóvilági, a másikban pedig az égi erőket tisztelték. (Alsóvilág alatt nem a „poklot” értem, hanem sokkal inkább Hádész attól lényegesen különböző birodalmát, aki az ásványok ura is volt.) Ez a keresztény gondolkodás számára elfogadhatatlannak tűnhet, a templom használói számára azonban nem volt az, hiszen a két szentély között átjáró létezett a kezdetektől fogva.

Az ikerszentélyes templomok második évezredbeli gyors eltűnése-átépítése mögött a forrásától egyre jobban eltávolodó kereszténységet sejtem, amely már nem tűrt el kapcsolatokat az alsóvilághoz, templomokban főleg nem, és másfajta dualitásokat sem, kivéve az Isten–Ördög párt. A nem fémfeldolgozással foglalkozó területen álló ikerszentélyes templom esetében is valamilyen szellemi páros nemkívánatossá válása vezetett a lebontásukhoz vagy átalakításukhoz.

Összegzés

A tanulmányban felsorakoztatott példák segítségével, melyek száma gyarapítható lenne, igyekeztem bemutatni, hogy az Árpád-kori kárpát-medencei templomépítészet, különösen annak első felében, korántsem lógott a nyugati kereszténység szellemi járszalagján. A szakrális térnek a törzsi kor által megőrződött nomád világszemléletéből fakadó rendezését helyenként rendkívül találékonyan tudta építészeti formákba önteni. Az Árpád-kor magyarja még élő „vertikális nomád” hagyományai révén (lásd Baranyi) a római rítusú kereszténység kialakította kötelékeknél könnyedebben, mégis talán mélyebben kapcsolódott Istenhez, és élte a Tökéletességét.

Hivatkozások

Baranyi Tibor Imre: Vertikális nomádság. In Baranyi Tibor Imre – Horváth Róbert – László András: *Kard, kereszt, korona. Tradicionális tanulmányok a magyarságról*. Debrecen, 2000, Lux Mundi, 45–52. o.

Bartha Antal: Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről. *Történelmi Szemle* (Budapest) 1. évf. (1958) 315–327. o.

Bálint Csanád (1996): Magna Moravia a Magyar Alföldön? *Századok* (Budapest) 130. évf. (1996) 992–999. o.

Bodor Imre: Hidegség r. k. templomának építéstörténete. *Magyar Műemlékvédelem* (Budapest) 1971–1972, 233–244. o.

Bogucki, Mateusz: Coin finds in the Viking-Age emporium Janów Pomorsi (Truso) and the 'Prussian phenomenon'. In Suchodolski, Stanisław – Bogucki, Mateusz: *Money circulation in Antiquity, the Middle Ages and modern time*. Varsó–Krakkó, 2007, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 79–108. o.

Burckhardt, Titus (2001): *Chartres és a katedrális születése*. Budapest, 2001, Arcticus Kiadó.

Burckhardt, Titus (2017): A konzervatív ember. *Magyar Hüperión* (Budapest) 5. évf (2017) 1. sz. 3–7. o.

Fóthi Erzsébet (2015): Autochton elemek a Kárpát-medence népességében. In Kis Anna Flóra (szerk.): *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 2013–2014*. Piliscsaba, 2015, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 39–49. o.

Gaube, Heinz: *Feuertempel*. In *Universal-Lexikon*. Online: http://universal_lexikon.deacademic.com/237810/Feuertempel. (Utoljára megtekintve: 2017. január 25.)

Ghigonetto, Silvana: *Storia dell'architettura medievale. Una tipologia ricoperta: le chiese a doppia-abside (forme e funzioni)*. H. n., 2000, Kiron, Editions du Félin.

Gyurkó János: *Árpád-kori templomok a Kárpát-medencében*. Érd, 2006, Érdi Környezetvédő Egyesület.

Hani, Jean: Templom és kozmosz. *Ars Naturæ* 7. évf. (2016) 193–198. o.

Heckenast Gusztáv – Nováki Gyula – Vastagh Gábor – Zoltay Endre: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó.

Kátay Mihály: Napisten színeváltozásai. Kísérlet egy középkori kultikus tárgy komplex elemzésére. *Művészet* (Budapest) 14. évf. (1973) 11. sz. 3–5. o. És uo. 12. sz. 45–46. o.

Krautheimer, Richard: *Early Christian and Byzantine architecture*. Harmonsworth–Baltimore, 1965, Penguin Books.

Milojčić, Vladimir: Ergebnisse der Grabungen von 1961–1965 in der Fuldaer Propstei Solnhofen an der Altmühl. *Bericht des Römisch-Germanisches Kommittee* (Berlin) 46–47. évf. (1965–66) 133–181. o.

Németh Zsolt (2013): *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai I*. Szombathely, 2013, B. K. L. Kiadó.

Németh Zsolt (2017): *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai II*. Szombathely, 2017, B. K. L. Kiadó.

Pásztor Emília: Megjegyzések a lengyeli kultúra körárkainak tájolásához. *Archaeológiai Értesítő* (Budapest) 133. évf. (2008) 5–20. o.

Pásztor Emília – P. Barna Judit – Zotti, Georg: Neolithic circular ditch systems („rondels") in Central Europe. In Ruggles, C. L. N. (szerk.): *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*. New York, 2015, Springer–Business Media, 1317–1326. o.

Šimončič, Jozef – Bašo, Mikuláš: *Dejte. A Mindenszentek Árpád-kori templom*. Révkomárom, 2005, KT Lap- és Könyvkiadó / Tájak-Korok-Múzeumok 751/.

Szilágyi András: *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*. Második, javított kiadás. Budapest, 2009, Semmelweis Kiadó.

Temple, Nicholas: Conversion and Political Expedience. Imperial Themes in the Early Christian Baptistery. *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas* (México) 24. évf. (2002) 5–45. o.

Tettamanti Sarolta: A középkori Bia falu temploma. In Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Szentendre, 2000, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága /Studia Comitatensia 27/, 180–181. o.

Valter Ilona: A tornaszentandrási r. k. templom kutatása. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* (Miskolc) 6. évf. (1980) 99–130. o.